Studia Politicae Universitatis Silesiensis 2026, T. 42, s. 71–89
ISSN 2353-9747 (wersja elektroniczna)
www.studiapoliticae.us.edu.pl
Data wpływu: 5.07.2025; data akceptacji: 19.08.2025
DOI: 10.31261/spus.19315

(R)ewolucja przemysłowa i miejska – przypadek Górnego Śląska z uwypukleniem miasta Katowice

Industrial and Urban (R)evolution – the Case of Upper Silesia, with a Focus on the City of Katowice

Piotr Górny*

Abstrakt
Artykuł przybliża zjawisko rewolucji przemysłowej i miejskiej na Górnym Śląsku ze szczególnym uwzględnieniem przemian zachodzących w Katowicach. Przedstawia definicję i cechy czterech rewolucji przemysłowych oraz ich ramy czasowe. Omówione zostaje polityczne znaczenie industrializacji w kontekście rozwoju struktur miejskich, prezentowane są także definicje miasta. W artykule scharakteryzowany jest również proces urbanizacji Katowic, który doprowadził do ich przekształcenia w miasto. Wykazane zostają powiązania między rozkwitem przemysłu a zmianami społeczno-politycznymi w regionie.

Słowa kluczowe: Górny Śląsk, Katowice, rewolucja przemysłowa, miasto, urbanizacja

Abstract
The article discusses the phenomenon of industrial and urban revolution in Upper Silesia, with particular emphasis on the changes taking place in Katowice. It presents the definition and characteristics of the four industrial revolutions and their time frames. The political significance of industrialization in the context of urban development is discussed, and definitions of the city are presented. The article also characterizes the process of urbanization in Katowice, which led to its transformation into a city. The links between industrial growth and socio-political changes in the region are demonstrated.

Keywords: Upper Silesia, Katowice, industrial revolution, city, urbanization

* badacz niezależny; https://orcid.org/0009-0001-3884-9371; p2001gorny@gmail.com

Wstęp

W literaturze naukowej często podkreśla się związek między industrializacją a urbanizacją w dobie rewolucji przemysłowej na przełomie XVIII i XIX w. Michał Schwabe (2014, s. 94–96) zauważa, że rewolucja ta zbiegła się w czasie z dynamicznymi zmianami urbanistycznymi, migracjami wewnątrzmiejskimi i napływem imigrantów, głównie zarobkowych. Dostrzega także, iż w omawianym okresie historycznym doszło do znacznych przemian w przestrzennym rozmieszczeniu ludzi w obrębie miast. W dużych miastach można było zaobserwować tendencję do przenoszenia się najbogatszych grup społecznych na peryferie, gdzie ich przedstawiciele lokowali swoje wille, natomiast ludność napływowa (zwłaszcza w celach ekonomicznych) zamieszkiwała blisko centrów, gdzie tworzyła zazwyczaj enklawy związane z pochodzeniem, zawodem i poziomem zamożności (Schwabe, 2014, s. 94). O coraz mocniej zarysowującym się podziale ról w układzie miasto–wieś pisze Andrzej Czyżewski (1977, s. 141). Jego zdaniem rewolucja przemysłowa doprowadziła do podporządkowania wsi miastu, które stało się odtąd stroną aktywną w tym układzie. Na przełomie XVIII i XIX w. wiele wsi zaczęło się wyludniać lub przekształcać w miasta, a sporo z nich połączyło się z innymi wsiami i utworzyło całkiem nowe jednostki administracyjne. Czyżewski formułuje również tezę, że od rewolucji przemysłowej wieś zaczęła pełnić funkcję „rezerwy siły roboczej" dla miasta, przy którym była zlokalizowana.

Przeobrażenia w obrębie wsi i miast, o których piszą przywołani autorzy, są też zauważane przez autorów zagranicznych. Jeremy Atack, Robert Margo i Paul Rhode (2022, s. 2–3) twierdzą nawet, że rewolucja przemysłowa w XVIII i XIX w. miała głównie wiejski charakter i rozegrała się w większym stopniu na terenach wiejskich, które przeistoczyły się w miasta lub stały się ich częścią, niż w samych miastach. Według tych badaczy przemiany dotarły do miast nieco później i dotyczyły raczej sposobu produkcji aniżeli ich wyglądu zewnętrznego. Z kolei Anthony Smith (2009, s. 52–58, 82–87) – analizujący oddziaływanie rewolucji przemysłowej na omawiane tu procesy z perspektywy społeczno-politycznej – dostrzega kluczową rolę przemian industrialnych i idących za nimi przemian urbanizacyjnych w kontekście kształtowania się nowoczesnych struktur społecznych, które stały się podstawą narodów opartych na wspólnych celach ekonomicznych.

Z uwagi na liczne obserwacje powiązań między industrializacją a urbanizacją, także w aspekcie politycznym, warto przyjrzeć się temu zjawisku na przykładzie Górnego Śląska ze szczególnym uwzględnieniem Katowic. Artykuł, oparty na metodzie porównawczej, stanowić będzie syntezę zagadnienia rozwoju przemysłu i miast prezentującą ich wzajemne zależności. Zasadniczym jej celem jest wykazanie wpływu procesów industrializacyjnych na procesy urbanizacyjne na terenie Górnego Śląska, zwłaszcza w Katowicach. Rewolucja przemysłowa,

która odcisnęła niepodważalne piętno na historii ludzkości, zostanie tu zanalizowana pod kątem bycia potencjalnym stymulatorem urbanizacji na obszarze współczesnych Katowic. Zestawienie ze sobą procesów industrializacyjnych i urbanizacyjnych pozwoli szukać między nimi powiązań.

Podstawowe pytanie badawcze brzmi: w jaki sposób procesy industrializacyjne na Górnym Śląsku przyczyniły się do powstania i rozwoju miasta Katowice? W odniesieniu do niego sformułowano główną hipotezę badawczą: jeśli postęp przemysłu oddziaływał na rozbudowę miast, to procesy industrializacyjne mogły odegrać ważną rolę w powstaniu i rozwoju Katowic. Oprócz nadrzędnego celu badawczego wskazane jest zrealizowanie celu dodatkowego, który stanowi ustalenie konkretnych przemian w obrazie terenów miasta Katowice w związku z procesami industrializacyjnymi. W rezultacie możliwe będzie podanie przykładów na to, jak rozwój przemysłu wpływał na owe tereny i powodował ich transformację. Z tego względu dodatkowe pytanie badawcze brzmi: w jaki sposób industrializacja odmieniła wygląd Katowic? Jeśli zasadniczo w istotnym stopniu oddziaływała na obraz poddanych jej terenów, to podobnie mogło być w przypadku tego miasta. Tak właśnie brzmi hipoteza dodatkowa przyjęta w rozważaniach.

Rewolucja przemysłowa – próby zdefiniowania i ramy czasowe

Rewolucja nierozerwalnie kojarzy się z raptownością, nagłym wydarzeniem lub zestawem wydarzeń, który całkowicie odmienił daną rzeczywistość. W przypadku rewolucji przemysłowej, zapoczątkowanej w Anglii, całkowita przemiana dotyczyła nie tylko sposobu wytwarzania produktów i uzyskiwania surowców, lecz także myślenia o roli człowieka w kontekście szeroko rozumianej pracy. Tomaszewska (b.d.) zauważa również, że przeobrażenia obejmowały nie tylko wymiar gospodarczy, lecz także społeczny oraz polityczny – oto bowiem okazało się, że zastępując pracę ludzi pracą maszyn, można zdecydowanie zwiększyć jej efektywność. Okres rewolucji przemysłowej uzmysłowił zatem władcom, ale też (a może przede wszystkim) przedsiębiorcom, że jeśli odpowiednio zainwestują w nowe rozwiązania technologiczne, będą mogli prowadzić produkcję masową, nieosiągalną w warunkach manufaktury. Przemiany, które zostały zapoczątkowane przez pojedyncze zakłady pracy, wkrótce przybrały zasięg prawie kontynentalny; w większości krajów Europy uruchomiły bowiem transformację gospodarczą, która otwarła perspektywy szybkiego wzbogacenia się państw.

Zastąpienie pracy ludzi pracą maszyn wymagało nie tylko zainwestowania w te ostatnie, lecz także paliwa, dzięki któremu mogły one działać. Rewolucję przemysłową często utożsamia się z początkiem kapitalizmu w Europie. To właśnie przemiany kapitalistyczne sprawiły, że bogactwo handlowe związane

z posiadaniem i produkcją zakładów przemysłowych stało się ważniejsze niż bogactwo gruntowe, które przez setki lat uważano za podstawę zamożności i wysokiego statusu społecznego. Przeobrażenia rynkowe zbieżne z rewolucją przemysłową spowodowały, że ten, kto miał ziemię, niekoniecznie miał też odtąd władzę, natomiast ten, kto miał zakład pracy i uczestniczył w wymianie handlowej, miał realny wpływ na miejsce, w którym żyje (Czyżewski, 1977, s. 142). Jak można przeczytać w *Encyklopedii PWN* (Rewolucja przemysłowa, b.d.), u progu omawianej epoki, czyli w XVIII w., głównym surowcem napędowym był węgiel. Ponieważ zwiększył się na niego popyt, wzrosło również zapotrzebowanie na jego wydobycie, stąd rewolucja przemysłowa umożliwiła nie tylko rozwój fabryk z maszynami napędzanymi węglem, ale i rozwój kopalń, w których go wydobywano (oczywiście coraz częściej z wykorzystaniem maszyn, urabiających własne paliwo).

Warto usystematyzować wiadomości o tym, czym jest rewolucja przemysłowa. W literaturze przedmiotu określa się tak zespół istotnych przemian zachodzących w XVIII i XIX w., które odegrały kluczową rolę w rozwoju gospodarczym. Zawdzięcza ona swoją nazwę nie tylko dynamice przemian – jawiącej się jako podstawowa przesłanka do użycia pojęcia rewolucji (Zamorska, 2020, s. 7–10) – lecz również ich głębokości i długoterminowym skutkom, rozpatrywanym szerzej przez Janusza Kalińskiego, Renatę Przygodzką i Mariana Zaleskę (2014, s. 18). Katarzyna Zamorska (2020) zwraca jednak uwagę, że takich „fal" pociągających za sobą rewolucję technologiczną, która odcisnęła piętno na różnych wymiarach życia, było kilka. Obecnie dominuje pogląd o istnieniu czterech rewolucji przemysłowych, z których ostatnia jeszcze się nie zakończyła (Węglowski, 2018, s. 449–451). Podążając za tym sposobem rozumienia fal industrializacji, można się pokusić o nakreślenie ram czasowych oraz głównych kierunków oddziaływania każdej z nich.

Pierwsza rewolucja przemysłowa – czyli ta, o której przede wszystkim myśli się, gdy pada ów termin – rozpoczęła się ok. 1750 r. w Anglii i Szkocji, a zakończyła mniej więcej w połowie XIX w. „Wyróżniającą cechą zmian, które stanowiły o jej charakterze, było przejście od rolnictwa związanego z obszarami wiejskimi do przemysłu, który stopniowo koncentrował się w miastach. Znakiem szczególnym pierwszej rewolucji była mechanizacja. Aby stała się ona w ogóle możliwa, potrzeba było kilku poprzedzających ją wynalazków" (Zamorska, 2020, s. 10). Szybki rozwój przemysłu na Wyspach Brytyjskich wkrótce przeniósł się do Europy kontynentalnej. Industrializację na modłę brytyjską najpierw zaczęli wprowadzać Belgowie (ok. 1815 r.), a w drugiej połowie XIX w. – Francuzi i Niemcy. Rewolucyjne rozwiązania techniczne zagościły w środkowoeuropejskim przemyśle mniej więcej równocześnie z wdrażaniem ich w Niemczech. Warto tu wszakże wyróżnić Górny Śląsk, który stanowił w tym przypadku prawdziwy ewenement, gdyż pierwsze maszyny parowe wykorzystane w produkcji przemysłowej pojawiły się tam już pod koniec XVIII w. Można zatem uznać, że

był to jeden z regionów Europy, w których najwcześniej zaczęto industrializować procesy produkcyjne (Rewolucja przemysłowa, b.d.).

Mianem drugiej rewolucji przemysłowej określa się falę przemian, która nastąpiła pod koniec XIX w., a zakończyła się, w zależności od regionu, na początku XX w. Marek Żejmo (2015, s. 170–171) twierdzi, że przełomem stało się wówczas zastosowanie prądu elektrycznego jako źródła energii. Jego upowszechnienie, oczywiście po długim przygotowywaniu infrastruktury sieci przesyłowych, pozwoliło wykorzystać zupełnie nowy napęd w maszynach. Zdaniem przywołanego badacza warto jednak podkreślić, że elektryfikacja nie wiązała się z odejściem od węgla; przeciwnie – zapotrzebowanie na „czarne złoto" wzrosło jeszcze bardziej ze względu na konieczność wytworzenia energii elektrycznej. Żejmo (2015, s. 170–171) zauważa, że druga rewolucja przemysłowa była spleciona z pewną rewolucją w postrzeganiu rzeczywistości przez ludzi. Nazywa to wręcz „rewolucją przemysłowo-cywilizacyjną" i tłumaczy: „Oprócz modyfikacji w sferze polityki nastąpiły zmiany w dziedzinie ekonomii i gospodarki. W latach 70. i 80. XIX wieku zapoczątkowane zostało przechodzenie od klasycznego kapitalizmu wolnorynkowego (liberalnego) do kapitalizmu monopolistycznego (imperialistycznego), co spowodowało kolejne kryzysy ekonomiczne, a w konsekwencji doprowadziło do powstania społeczeństwa masowego" (Żejmo, 2015, s. 170).

Trzecia rewolucja przemysłowa dokonała się w drugiej połowie XX w. Zdaniem niektórych autorów, takich jak Jeremy Rifkin (2001, s. 86), rozpoczęła się ona zaraz po II wojnie światowej i koncentrowała wokół nowoczesnych technologii. Komputery, telefony komórkowe (a później smartfony), systemy informatyczne w urządzeniach codziennego użytku – to sztandarowe przykłady wynalazków, które do naszego życia wprowadziła trzecia rewolucja przemysłowa. Ponieważ urządzenia te były i są zasilane prądem elektrycznym, zapotrzebowanie na niego wzrosło niepomiernie. Właśnie okres trzeciej rewolucji przemysłowej uznaje się za czas, w którym ludzie – potrzebujący elektryczności o wiele bardziej niż przedtem – zaczęli poszukiwać alternatywnych, odnawialnych źródeł energii (Zamorska, 2020, s. 14).

Czwarta rewolucja przemysłowa wydaje się o tyle kontrowersyjna, że między autorami nie ma zgodności co do jej istnienia. Można spotkać się z poglądem, iż wciąż trwa trzecia rewolucja przemysłowa (zob. Schwab, 2018, s. 19–24). Mimo to podejście proponujące mówienie już o czwartej raczej zdecydowanie dominuje w literaturze przedmiotu, toteż zostaje przyjęte na potrzeby niniejszego artykułu. Rewolucja przemysłowa obecnych czasów trwa od przełomu XX i XXI w. i ogniskuje się wokół sztucznej inteligencji oraz wzrostu roli Internetu. Do skutków tej rewolucji, które można zdiagnozować jeszcze przed jej domknięciem, należy zaliczyć popularyzację pracy zdalnej, potężne zmiany na rynku pracy związane z wyparciem wielu zawodów przez narzędzia sztucznej inteligencji oraz radykalny rozwój możliwości komunikacyjnych ludzi za pośrednictwem globalnej sieci komputerowej (TVN24, 2021).

Polityczne znaczenie rewolucji przemysłowej

Polityczny wymiar rewolucji przemysłowej można uznać za szeroki, gdyż współtworzyło go – w większym lub mniejszym stopniu – jej oddziaływanie na technologię i różne aspekty życia społecznego. Przede wszystkim odcisnęła ona swoje piętno na gospodarce. Przemiany w zatrudnieniu spowodowane wzrostem wydajności pracy w rolnictwie przy jednoczesnym spadku zapotrzebowania na siłę roboczą w tym sektorze gospodarki (Zamorska, 2020, s. 10) oraz rozwój nowoczesnych technologii stosowanych w przemyśle sprawiły, że w państwach europejskich zaczęły powstawać społeczeństwa masowe. Należące do nich jednostki pracują w ośrodkach miejskich i są do siebie mocno upodobnione pod względem stylu życia, potrzeb i dóbr konsumpcyjnych, za pomocą których owe potrzeby zaspokajają (Żejmo, 2015, s. 170).

Przekształcenia gospodarczo-polityczne związane z rewolucją przemysłową znalazły odzwierciedlenie również w relacjach międzynarodowych, a dokładniej – w sposobie ich regulowania. W Europie powszechnie promowano wówczas tzw. kapitalizm monopolistyczny, aby osiągnąć przewagę gospodarczą nad innymi państwami. Rewolucja przemysłowa była jedną z głównych przyczyn narodzenia się nowej metody walki międzypaństwowej, jaką jest walka handlowa zamiast militarnej (Żejmo, 2015, s. 170).

Rynek pracy, tak silnie zależny od polityki państwa, przeszedł na przełomie XVIII i XIX w. ogromne przemiany w zakresie ważności niektórych zawodów. Wyraźnie wzrosła rola kupców i przemysłowców, a w wielu częściach Europy marginalizowano rolników i drobnych rzemieślników (Ratajczak i Woźniak-Jęchorek, 2020, s. 26). Pierwsza rewolucja przemysłowa ukazała, jak przeobrażenia ekonomiczne, nawet nieuchronne, mogą być trudne do zaakceptowania dla społeczeństwa. Dobry tego przykład z przełomu XVIII i XIX w. stanowi ruch luddystyczny. Był to więc okres nie tylko rozwoju, lecz także licznych buntów. Właśnie wtedy zaczęło się rodzić społeczeństwo klasowe w jego nowożytnym wydaniu. Warto jednak podkreślić, że według takich autorów jak Zamorska czy Żejmo rewolucja przemysłowa jest zbieżna w czasie, a wręcz powiązana z tworzeniem się w Europie społeczeństw obywatelskich.

Sama zaś stanowiła rezultat okoliczności, w których mogą zachodzić przekształcenia gospodarczo-polityczne potencjalnie pozwalające zdobyć przewagę na arenie międzynarodowej. „Pierwsza rewolucja przemysłowa jest […] ilustracją tego, że niezbędnym warunkiem zmian w sferze technicznej i gospodarczej jest odpowiednie otoczenie społeczno-polityczne. W przededniu pierwszej rewolucji przemysłowej ówczesna Wielka Brytania konkurowała z Francją, ale wcale nie była w tej konkurencji podmiotem dominującym. […] We Francji nie nastąpiły zmiany instytucjonalne sprzyjające rozwojowi nowoczesnych kapitalistycznych stosunków produkcji i stosunków społecznych. Nawet XVIII-wieczni francuscy

fizjokraci […] mieli bardzo tradycyjną wizję stosunków społecznych z raz na zawsze ukształtowaną hierarchiczną i sztywną, w dużej mierze zdeterminowaną urodzeniem, strukturą. Z kolei w Wielkiej Brytanii, a zwłaszcza w Anglii, istotną rolę w wyznaczaniu miejsca w społeczeństwie odgrywało nie tylko urodzenie, lecz także status materialny. To również Wielka Brytania miała o wiele silniejsze i stabilniejsze instytucje państwa oparte na regułach stanowiących wstęp do dzisiejszej demokracji liberalnej […]. Wielka Brytania (a zwłaszcza Anglia) miała także zdecydowanie silniejszy system bankowy – z Bankiem Anglii na czele – zapewniający finansowanie dynamicznie rozwijającego się przemysłu" (Ratajczak i Woźniak-Jęchorek, 2020, s. 27).

Mówiąc o politycznym znaczeniu rewolucji przemysłowej, nie można pominąć kwestii nurtów ideowych, które są z nią mocno spojone. Narodziny kapitalizmu pociągnęły bowiem za sobą rozkwit doktryn i upowszechnienie działań politycznych. W XIX w. zaczęły powstawać pierwsze związki zawodowe i partie polityczne postulujące różne prawa pracowników, które powoli się formalizowały (Żejmo, 2015, s. 174). Z kapitalizmem, a dokładniej: z jego krytyką, łączy się też jeden z najjaskrawszych przykładów politycznych owoców XIX-wiecznej industrializacji – ideologia komunistyczna. U jej podstaw leżały takie idee jak zniesienie społeczeństwa klasowego (utrwalającego się w okresie rewolucji przemysłowej), równość obywateli w dostępie do dóbr, gdyż industrializacja pogłębiła nierówności społeczne pod tym względem (Zamorska, 2015, s. 21), oraz przejęcie roli „opiekuna" przez państwo, które miało się stać głównym dystrybutorem dóbr, stojącym na straży równości (Żejmo, 2015, s. 173).

Miasto, czyli co?

Zanim zostaną przedstawione okoliczności przekształcenia się terenów Górnego Śląska w przestrzeń miejską i powstania miasta Katowice, warto usystematyzować informacje umożliwiające scharakteryzowanie miasta jako takiego. Jego zdefiniowanie nie jest rzeczą prostą, chodzi bowiem o pojęcie, które każdy zna. Powszechne jego zrozumienie sprawia jednak, że ludzie nie zastanawiają się, czym naprawdę jest miasto. O problemach związanych ze skonstruowaniem ponadczasowej, ogólnej definicji wypowiadają się sami badacze tego zagadnienia. Jolanta Jóźwik i Dorota Dymek (2022) zauważają, że kłopoty takie pojawiają się już na poziomie prawa państwowego – ze względu na złożoność kwestii miejskości „zdarza się, że nawet w obrębie jednego państwa trudno podać jednoznaczną definicję, zgodnie z którą uznano dany obszar za miasto" (s. 11).

W literaturze przedmiotu proponuje się różne definicje. Można wskazać pewne ich elementy wspólne, a synteza wybranych przykładów pozwoli uzyskać jak

najpełniejszą perspektywę wobec braku uniwersalnej, niepodważalnej definicji. Według autora hasła w *Encyklopedii PWN* miasto to „skupisko ludzkie przeciwstawiane wsi, charakteryzujące się zagęszczoną zabudową, zróżnicowaną strukturą społeczną mieszkańców, utrzymujących się w większości z zajęć nierolniczych – handlu, rzemiosła, przemysłu i usług" (Miasto, b.d.). Na pierwszy rzut oka można dostrzec ważną, choć dość oczywistą przesłankę umożliwiającą wyodrębnienie miasta: miasto nie jest wsią. Różnice między tymi jednostkami administracyjnymi są obserwowalne w wielu dziedzinach: w zabudowie, stylu życia czy pracy zawodowej mieszkańców.

Kwestie obiektów budowlanych i nierolniczych funkcji uwypuklono również w definicji, którą proponuje Główny Urząd Statystyczny. Jego strona internetowa podaje, iż miasto to „jednostka osadnicza o przewadze zwartej zabudowy i funkcjach nierolniczych, posiadająca prawa miejskie bądź status miasta nadany w trybie określonym odrębnymi przepisami" (Główny Urząd Statystyczny, b.d.). Na uwagę zasługuje tu wymiar prawny, nieobecny w definicji zamieszczonej w *Encyklopedii PWN*. Na tym etapie formułowania ogólnej definicji miasta do „niewiejskości" należy więc dodać posiadanie praw miejskich. Z kolei Anna Rutkowska-Gurak (2015, s. 347–365) twierdzi, że ważnymi elementami wyróżniającymi tę jednostkę administracyjną są gęstość zaludnienia oraz koncentracja aktywności gospodarczej i związane z nią intensywne wykorzystywanie ziemi. Tworzoną tutaj definicję miasta trzeba zatem uzupełnić o aspekt ekonomiczny i dużą intensywność eksploatacji terenu.

Miasta stale ewoluują, wobec czego stale ewoluuje też ich istota i nie da się ukuć ponadczasowej definicji tego pojęcia. „Złożoność i różnorodność samego miasta nie ułatwiają sformułowania nawet podstawowych ram terminologicznych przyjmowanych w skali globalnej" (Jóźwik i Dymek, 2022, s. 11). Mimo to można się pokusić o skonstruowanie definicji jako wyniku syntezy zaprezentowanych sposobów rozumienia interesującego nas pojęcia. Miastem zatem nazwiemy jednostkę administracyjną, która odróżnia się od wsi zarówno w wymiarze architektonicznym i infrastrukturalnym, jak i stylem życia mieszkańców, przede wszystkim zaś wykonywanymi przez nich zawodami, a ponadto musi posiadać prawa miejskie. Przestrzeń miejska staje się swoistym koncentratorem ludności i jej działalności gospodarczej, która wiąże się m.in. z wysokim poziomem eksploatacji terenu.

Początki przemysłu wydobywczego na Górnym Śląsku

Surowcowy potencjał Górnego Śląska nie był tajemnicą od setek lat. Istnieje hipoteza, że już w starożytności interesowano się tym, co spoczywa pod ziemią

w okolicach dzisiejszego Zawiercia czy Tarnowskich Gór (Syska i Woźniakowska, b.d.). Trudno wszakże uznać to za niepodważalny fakt, gdyż brakuje źródeł historycznych, które jednoznacznie by to potwierdzały. Jeśli chodzi o dane naukowe na temat historii Śląska, warto nadmienić, że pierwsze dokumenty, w których wspomniano o eksploatacji śląskich surowców podziemnych, są datowane na 1366 r. – wówczas książę Bolko II Świdnicki nadał rodzinie Sachenkirchenów prawo budowy sztolni w Starym Zdroju nieopodal Wałbrzycha (Frużyński, 2012, s. 17). Wprawdzie dokumenty dotyczą Dolnego Śląska, a nie Górnego, ale informacja ta jest godna odnotowania w kontekście niniejszej analizy. Najstarsze źródła zaświadczające o wydobyciu węgla kamiennego na Górnym Śląsku pochodzą z 1542 r. (Syska i Woźniakowska, b.d.). Jednak i w tym przypadku historycy mają do czynienia z niedoborem źródeł, toteż ten rok można uznać za początek dokumentowanej eksploatacji bogactw podziemnych Górnego Śląska. Właśnie wtedy powstał zapis potwierdzający stosowanie węgla kamiennego w kuźnicach Jana Gierałtowskiego (Frużyński, 2012, s. 17).

Omawiając obraz terenów Katowic przed utworzeniem miasta, należy jednak podkreślić, że choć o dużym potencjale podziemnych złóż w regionie wiedziano od bardzo dawna, nie był on wykorzystywany w zasadzie do wojny trzydziestoletniej, która toczyła się w latach 1618–1648 (Frużyński, 2012, s. 17). Do tego momentu w historii Górny Śląsk stanowił teren niezwykle mocno zalesiony (w porównaniu ze stanem późniejszym), bogaty w dobre, wilgotne ziemie, na których można było uprawiać wiele gatunków warzyw trudno dostępnych w innych częściach dzisiejszej Polski. Sama nazwa „Śląsk" jest zapewne silnie związana z wilgotnością miejscowych gleb. Słowiańskie słowo „ślęg" oznacza 'wilgoć'. Prawdopodobnie z tego powodu jedna z głównych rzek w regionie otrzymała nazwę „Ślęza", gdyż dzięki niej i innym ciekom tamtejsze ziemie były znakomicie nawodnione (Kaczmarek, 2014).

W ciągu stuleci Górnoślązacy wykorzystywali drewno jako główny surowiec energetyczny i budulcowy ze względu na jego dużą dostępność. Jednak wojny w XVII w. doprowadziły do znacznego wylesienia regionu, a zużycie drewna rosło także z powodu intensywnej eksploatacji przez lokalne manufaktury, piekarnie, gorzelnie i kuźnice. W efekcie jego podaż malała, a cena w XVIII w. wzrosła aż o 700% w stosunku do XVI w. W obliczu niedoborów mieszkańcy Górnego Śląska zaczęli interesować się alternatywą – węglem kamiennym, którego ogromne ilości znajdowały się pod ich osadami (Frużyński, 2012, s. 17).

Pierwsze udokumentowane wydobycie węgla kamiennego na terenie dzisiejszych Katowic nastąpiło ok. 1640 r. w osadzie Załęże (obecnie jest to jedna z dzielnic miasta). Z perspektywy czasu owo wydarzenie nabrało wielkiego znaczenia, gdyż wkrótce potem węgiel kamienny i szeroko pojęta działalność przemysłowa stały się determinantami rozwoju okolicy. Miejsce pierwszej eksploatacji podziemnego obszaru współczesnych Katowic do dziś nazywa się Załęską Hałdą (Kowalski i Gruchlik, 2012, s. 3). Kilkanaście lat po udokumentowanym

urabianiu załęskich złóż węgla odnotowano wydobycie tego surowca w osadzie Murcki (teraz również dzielnicy Katowic). Tamtejsza kopalnia stopniowo się rozbudowywała i przez kolejne stulecia stanowiła ważny obiekt katowickiego przemysłu (Węgrzynek, 2020).

Warto zauważyć, że rewolucja przemysłowa, która „wypłynęła" do kontynentalnej części Europy z Wysp Brytyjskich, zbiegła się w czasie z rozwojem gospodarki industrialnej na Górnym Śląsku. Wtedy bowiem zaczęto coraz chętniej wykorzystywać potencjał surowcowy tego regionu i tworzyć tam pierwsze zakłady przemysłowe (związane głównie z przemysłem wydobywczym). Trudno stwierdzić, czy rewolucja przemysłowa w Europie Środkowej rozpoczęła się właśnie na Śląsku. Tamtejsze przemiany w działalności gospodarczej z pewnością wpisują się w jej ramy, ale ich dynamika pozostawia wątpliwości, czy wolno nazwać je rewolucją. Można natomiast stwierdzić, że Śląsk, z terenem współczesnych Katowic włącznie, stanowi region, który odegrał kluczową rolę w całkowitej transformacji myślenia o sposobie wytwarzania dóbr, a w trakcie rewolucji przemysłowej przeszedł metamorfozę wyglądu i charakteru – z wiejskiego do miejskiego. Zmiany, jakim ulegał Górny Śląsk mniej więcej na przełomie XVIII i XIX w., mogą zostać uznane za rewolucyjne zwłaszcza dzięki ich stałym i długofalowym skutkom wspominanym przez Zamorską (2020, s. 10). Polegały one na zupełnym odwróceniu ról w układzie miasto–wieś na omawianym terenie – uczyniły miasto stroną zdecydowanie dominującą, a z czasem wręcz wypierającą wieś coraz dalej od miejskich zabudowań i infrastruktury.

Katowice u progu nadania praw miejskich – kontekst gospodarczy, społeczny i polityczny

Bardzo ważne wydarzenie z perspektywy wielowymiarowego rozwoju Górnego Śląska stanowiło jego przejęcie przez Prusy. „Górny Śląsk do połowy XVIII wieku był jednym z najbardziej zacofanych regionów Europy" (Greiner, 2011, s. 27). Choć bezpośrednim pretekstem do zaatakowania Austrii, znajdującej się pod rządami Habsburgów, w grudniu 1740 r. były tarcia na tle wyznaniowym, pruskim władzom prawdopodobnie zależało głównie na wcieleniu regionu o niezwykłym bogactwie surowcowym do swego terytorium (Kania, 2021). Fryderyk II wiedział, że jeśli chce uczynić z Prus europejskiego hegemona, będzie musiał zaopatrzyć państwo w rozwiązania technologiczne, które przyniosła ze sobą rewolucja przemysłowa. Niemniej aby je spożytkować, Prusy potrzebowały ogromnych ilości węgla (Kowalczyk, 2016, s. 495). Na skutek wojny wygranej przez agresora Górny Śląsk stał się częścią państwa pruskiego, które, zdaniem

Kani (2021), mogło lepiej wykorzystać potencjał górnośląskich złóż. Pruska inspekcja wykazała jednak niski poziom rozwoju technologicznego w tamtejszych kopalniach, co przekładało się na niewielkie rozmiary wydobycia.

Wprowadzenie prawa górniczego, powołanie Wyższego Urzędu Górniczego pod nadzorem Friedricha von Redena, wydanie serii regulacji prawnych służących szybszemu przystosowaniu pieców do opalania węglem kamiennym czy utworzenie szkół górniczych – to tylko niektóre działania pruskich władz mające na celu stymulację rozwoju przemysłu wydobywczego. Stopniowo stawał się on coraz wydajniejszy, a Górny Śląsk przeobrażał się do roli najważniejszego centrum przemysłowego w Europie Środkowej (Frużyński, 2012, s. 18). Piotr Greiner (2011), odnosząc się do pruskich reform przemysłu wydobywczego, zwraca szczególną uwagę na zaliczenie węgla kamiennego do regaliów – w rezultacie „ten strategiczny dla industrializacji minerał został oddzielony od własności gruntowej, co umożliwiało swobodne jego wydobywanie tak przez państwo, jak i zainteresowanych taką działalnością inwestorów, bez liczenia się z opinią właściciela gruntu […]. Ta wolność górnicza do eksploatacji prawie wszystkich kopalin […] była głównym czynnikiem prawno-organizacyjnym, który umożliwił szybki, intensywny rozwój przemysłu górniczo-hutniczego" (s. 28–29).

Według cytowanego badacza industrializacja Górnego Śląska za czasów von Redena stanowi przykład skutecznej polityki inwestycyjnej państwa pruskiego (gdyż niemożliwe było wtedy zdobycie kapitału prywatnego na realizację inwestycji na tak wielką skalę). Bardzo ważnym wydarzeniem okazało się też sprowadzenie ze Szkocji Johna Baildona, któremu powierzono zadanie wytyczenia kierunków rozbudowy górnośląskiego przemysłu i czuwanie nad wdrażaniem proponowanych rozwiązań – rzeczywiście pozwoliły one na niezwykle dynamiczny rozwój tamtejszych zakładów (Skrzypek, 2020, s. 82). Pokrycie się w czasie industrializacji Górnego Śląska z przemianami politycznymi w Prusach można uznać za istotny stymulator procesów urbanizacyjnych (Kaczmarek, 2011). Nowoczesna gospodarka, którą próbowano wprowadzić w Prusach, miała się opierać na nauce, wojsku i dobrze skonstruowanym prawie, a w tak zaprojektowanym państwie kładziono większy nacisk na urbanizację, toteż rola wsi siłą rzeczy zmalała (Skrzypek, 2020, s. 82).

Rozwój zakładów przemysłowych – zwłaszcza kopalń i hut – na terenie dzisiejszych Katowic wpłynął na zmiany w strukturze społecznej. Ludność rolnicza stopniowo przekształcała się w robotników przemysłowych. Choć rolnictwo traciło na znaczeniu, nie zanikło całkowicie – uprawa ziemi na własne potrzeby i drobny handel wciąż były popularne. Dariusz Zalega (b.d.) zauważa, że w początkowej fazie rewolucji przemysłowej na Górnym Śląsku warunki pracy i sposób traktowania robotników mocno odbiegały od ideału. Wśród powszechnych praktyk z tamtego okresu wymienia np. wymierzanie robotnikom kar cielesnych lub pracę po 14 godzin dziennie (od 5.00 do 20.00 z godzinną przerwą obiadową). Z biegiem lat warunki pracy się poprawiły, choć do największego

przełomu w tym zakresie doszło w czasie drugiej rewolucji przemysłowej, pod koniec XIX w., gdy zaczęto podejmować dyskusje polityczne na temat praw pracowników (Lenard i Sobańska-Bodnaruk, 1998, s. 137). W kontekście Górnego Śląska warto odnotować, że właśnie w tym regionie powstały najstarsze na terenie dzisiejszej Polski przepisy BHP. Już w 1920 r. w tamtejszych zakładach przemysłowych wyznaczano pracowników odpowiedzialnych za bezpieczeństwo i analizę wypadków przy pracy (Powiatowa Stacja Sanitarno-Epidemiologiczna w Szczecinku, 2023).

Warto również nadmienić, że w okresie pierwszej rewolucji przemysłowej można było zaobserwować na Górnym Śląsku pewne przejawy roztaczania przez państwo opieki nad stanem górniczym, czyli funkcji opiekuńczej państwa. Przykładem może być założenie tzw. Kasy Brackiej, zajmującej się wypłacaniem rent wdowom po górnikach lub tym członkom górniczej braci, którzy utracili zdolność do pracy. Rozwój polityki socjalnej potęgował się w kolejnych dekadach (Greiner, 2011, s. 40). W takich warunkach Górny Śląsk przechodził diametralną metamorfozę w kilku wymiarach: społecznym, gdyż coraz więcej Ślązaków (z pochodzenia i napływowych) podejmowało pracę w zawodach pozarolniczych; infrastrukturalno-architektonicznym, co ściśle wiązało się z powstawaniem zabudowań przemysłowych; a także polityczno-prawnym – wszak coraz bardziej zauważalna była zmiana roli państwa i instytucji państwowych w relacji ze społeczeństwem. W taki oto sposób rewolucyjne zmiany w przestrzeni i charakterze górnośląskich osad pobudzały ich ewolucję, która polegała na przekształcaniu się wsi w miasto – ze wszystkimi jego cechami usystematyzowanymi już w niniejszym artykule.

Katowice powstały dzięki połączeniu się kilku osad znajdujących się nieopodal siebie. Dziś stanowią one najstarsze dzielnice miasta. Najwcześniejsza wzmianka o terenach obecnej stolicy Górnego Śląska pojawiła się w 1299 r. (Szaraniec i Złoty, 2006, s. 109–120). Książę bytomski Kazimierz II pisał wtedy w swoim dokumencie o Dębie – teraz najstarszej dzielnicy miasta, a niegdyś małej osadzie rolniczej. Kolejne nazwy osad będących współcześnie dzielnicami znalazły się w 1360 r. w dokumencie księcia raciborskiego Mikołaja II, który opisał Załęże, Bogucice, Roździeń, Szopienice i Ligotę. Wzmianki o Bogucicach pojawiają się w stosunkowo dużej liczbie źródeł z okresu średniowiecza ze względu na utworzenie tam kościoła z okręgiem parafialnym, w którego skład weszły sąsiednie osady, co uczyniło Bogucice sakralnym centrum okolicy (Muzeum Historii Katowic, b.d.).

Momentem przełomowym w kontekście przeobrażenia się kilku wsi w miasto był rok 1823, gdy Wyższy Urząd Górniczy nadał Ignatzowi Ferdinandowi von Beymowi kopalnię w Bogucicach, którą zarejestrowano pod nazwą „Ferdynand". Choć początkowo miała ona jedynie dostarczać węgla kamiennego dla huty cynku „Fanny", wskutek zmian rynkowych (nagłego spadku cen cynku w połowie trzeciej dekady XIX w.) i niespodziewanie wysokiej jakości wydobywanego tam

węgla kopalnia szybko stała się głównym obiektem zainteresowania jej założycieli. Zorientowawszy się, że w Bogucicach odkryto prawdziwą żyłę „czarnego złota", pruskie władze zainwestowały w sprowadzenie renomowanych fachowców z najbardziej uprzemysłowionych okręgów Prus – Westfalii i okolic Wałbrzycha – aby zwiększyć wydajność pracy w kopalni „Ferdynand" (Bula i in., 1973, s. 16–17).

Już w pierwszych latach swojego funkcjonowania kopalnia stała się najistotniejszym generatorem miejsc pracy w okolicy. Mieszkańcy osad Bogucice, Roździeń, Szopienice i Mała Dąbrówka, którzy dotąd zajmowali się na ogół rolnictwem, coraz częściej podejmowali zatrudnienie w „Ferdynandzie". Górnictwo zapewniało im lepsze warunki finansowe, co było wystarczającym argumentem dla ubogiej ludności wiejskiej. Możliwość pracy w zawodach pozarolniczych poskutkowała skokowym wzrostem liczby ludności wspomnianych osad w ciągu dwóch pierwszych dekad działania zakładu przemysłowego. Alfons Bula (1973, s. 17–18) szacuje, że w latach 1828–1840 liczba mieszkańców Bogucic wzrosła prawie o 150%, Szopienic – o 127%, Roździenia – o 90%, a Małej Dąbrówki – o 161%. Rozwój osadnictwa na owym stosunkowo niedużym terenie stanowi klasyczny proces urbanizacji demograficznej według definicji proponowanej przez Annę i Jerzego Rungów (2008, s. 354–356). Kopalnia „Ferdynand" (przemianowana później na „Katowice") na przełomie XIX i XX w. oraz w kolejnych dziesięcioleciach była najważniejszym zakładem pracy w Katowicach, decydującym o wzroście gospodarczego potencjału miasta, a także „centrum naturalizacji górnośląskiej", które umożliwiało napływowej ludności podejmującej zatrudnienie w górnictwie skuteczną integrację z miejscowymi wartościami i kulturą (Górny, 2025, s. 140–141).

Nadanie Katowicom praw miejskich – tło gospodarcze, społeczne i polityczne

Wraz z rozwojem osadnictwa i przekształceniem krajobrazu z wiejskiego w miejski przemysłowcy z terenów przyszłych Katowic dążyli do nadania im statusu miasta. Ich rozkwit zbiegł się w czasie z ekspansją kolei – 8 października 1846 r. uruchomiono linię Wrocław–Mysłowice, przebiegającą przez Katowice. Wkrótce stacja uzyskała połączenia m.in. z Berlinem, Krakowem, Wiedniem i Warszawą (Bula i in., 1973, s. 24). Równolegle rozbudowywano drogi łączące główne kopalnie i huty – np. trasę Gliwice–Zabrze–Królewska Huta oraz drogę do bogucickiego „Ferdynanda", którego niedługo potem skomunikowano też z innymi ośrodkami przemysłowymi Śląska. Katowice stawały się więc istotnym węzłem przemysłowym i komunikacyjnym w regionie – nie tylko wsią położoną

w pobliżu dużych zakładów pracy, lecz także punktem odniesienia na mapie górnośląskiego przemysłu (Skrzypek, 2020, s. 82). Właśnie rozbudowa sieci transportowych, jak twierdzi Greiner (2011, s. 35), zasadniczo wpłynęła na wzrost politycznej i przemysłowej roli miejscowości w regionie, a co za tym idzie – na jego wzmożoną urbanizację. Również z perspektywy anglojęzycznych autorów fundamentem rozwoju polityczno-przemysłowego w XIX w. stała się nie tylko rewolucja przemysłowa, ale też rewolucja transportowa, umożliwiająca połączenie ze sobą miejscowości o strategicznej funkcji w polityce gospodarczej państwa. Dzięki zwiększaniu liczby oraz poprawie dróg i połączeń kolejowych nastąpiła dynamiczna urbanizacja wielu regionów Europy (Atack, Margo i Rhode, 2022, s. 6–10).

Kluczowe znaczenie w kontekście ustanowienia miasta miało przejęcie terenów Katowic przez rodzinę Wincklerów, którzy zabiegali o różnorakie zmiany urbanizacyjne. Franz Winckler powierzył realizację tego projektu Friedrichowi Grundmannowi, mianowanemu administratorem katowickich dóbr. Wraz z pruskim lekarzem Richardem Holzem niestrudzenie zabiegał on u władz centralnych o nadanie Katowicom praw miejskich. Lokalne społeczeństwo pomysł przekształcenia wsi w miasto przyjęło początkowo z niechęcią, obawiało się bowiem negatywnych konsekwencji zmiany ordynacji wyborczej. Mimo protestów rady gminnej zadecydowano, by kontynuować dążenia do uzyskania praw miejskich, zwłaszcza wobec gwałtownego wzrostu liczby ludności w latach 60. XIX w. (Rzewiczok, 2006, s. 39).

11 września 1865 r. został podpisany dokument nadający Katowicom prawa miejskie. Miasto liczyło wtedy ok. 5 tysięcy mieszkańców (Borówka, 2022). Niedługo później, 27 marca 1873 r., Katowice otrzymały prawa powiatu, co było ściśle związane z ich pozycją gospodarczą i demograficzną na tle ościennych miast i wsi. Jeszcze przed końcem XIX w. powiększyły się i obejmowały swoim zasięgiem gminy Załęże, Wełnowiec, Bogucice-Zawodzie i Dąb (Rzewiczok, 2006, s. 40–52). Wzrost zasięgu terytorialnego i znaczenia gospodarczego stymulował rozbudowę komunikacyjną. Katowice – na których rozkwit, oprócz przemysłu, oddziaływała też sieć połączeń kolejowych – stały się wkrótce jednym z głównych miast przemysłowo-transportowych w Prusach. Pod koniec XIX w. miały już bezpośrednie połączenia kolejowe ze wszystkimi państwami Europy Środkowo-Wschodniej (Bula i in., 1973).

Dynamiczny rozwój nowo powstałego miasta nastąpił też w wymiarach społecznym, gospodarczym oraz architektonicznym. W pierwszych dekadach od otrzymania praw miejskich liczba mieszkańców Katowic stale rosła, a struktura społeczna w coraz większym stopniu obejmowała przybyszów spoza Śląska. Swoją pozycję lidera w zatrudnianiu ludności napływowej ugruntowywała kopalnia „Ferdynand", która oferowała znakomitej jakości węgiel i której włodarze inwestowali w coraz lepsze maszyny. Była ważnym narzędziem naturalizacji „nowych Ślązaków", gdyż na przełomie XIX i XX w. ok. 15% pracowników

stanowili przybysze z innych stron (pochodzenia polskiego lub pruskiego). Dzięki pracy w górnictwie szybko przyswajali oni górnośląskie zwyczaje i mowę, które przenosili z pracy do domu (Bula i in., 1973, s. 24–26). Warto także odnotować, iż w momencie wcielenia części Górnego Śląska do II Rzeczypospolitej aż 64% jej obywateli utrzymywało się z rolnictwa, a z przemysłu (w tym górnictwa) – 17%, zatem gdyby nie Górny Śląsk, Polska byłaby w okresie międzywojennym państwem rolniczym, a nie rolniczo-przemysłowym (Kaczmarek, 2011).

Podsumowanie

Industrializacja i urbanizacja Górnego Śląska na przełomie XVIII i XIX w. były długimi procesami, a więc niewiele miały wspólnego z klasycznie rozumianą „rewolucją". Dokonały się natomiast kompleksowo i skutecznie, co umożliwiło szybki wzrost znaczenia politycznego górnośląskich miast z Katowicami na czele (Kaczmarek, 2011). Zaprezentowana analiza dowodzi, że Katowice są przykładem ośrodka miejskiego, na którego powstanie i rozwój (zwłaszcza w pierwszych dekadach) w istotnym stopniu wpłynęła rewolucja przemysłowa. Przekształcenie terenów wiejskich, zamieszkiwanych przez ludność skoncentrowaną na pracy w rolnictwie i gospodarce drzewnej, w uprzemysłowione miasto było możliwe dzięki procesom industrializacyjnym, jakie zaszły na przełomie XVIII i XIX w. Warto podkreślić, że Katowice najpierw nabrały charakteru miejskiego, który wynika ze specyfiki wykonywanej pracy i stylu życia mieszkańców, a także z zabudowy miejskiej, dopiero potem zaś uzyskały prawa miejskie. Mamy zatem do czynienia z procesem naturalnym, którego rezultat, czyli ustanowienie nowego miasta, był konsekwencją poprzedzających go etapów. Rewolucja przemysłowa, a wcześniej poniekąd wojna trzydziestoletnia spowodowały, że społeczeństwo Górnego Śląska zaczęło chętniej eksploatować bogate złoża węgla kamiennego. Proces industrializacji umożliwił więc znacznie efektywniejsze wykorzystanie naturalnego potencjału regionu. Położenie górnośląskich osad na ziemi, pod którą od wieków znajdowało się „czarne złoto" – będące w XX w. podstawą względnej stabilności gospodarczej państwa polskiego i jednym z jego głównych produktów eksportowych – może nasuwać na myśl pewien metaforyczny wniosek. Otóż „miejskość", tak silnie związana w tym przypadku z industrializacją, wydaje się niemal od zawsze wpisana w górnośląskie uwarunkowania – przez wieki jakby uśpiona, wyczekiwała na właściwy moment, gdy będzie mogła w pełni zaistnieć.

Na wzrost zaludnienia osad należących do najstarszych dzielnic współczesnych Katowic niebagatelnie oddziaływało powstanie ważnych zakładów przemysłowych, które miejscowej (i w dużej mierze napływowej) ludności oferowały pracę w zawodach pozarolniczych. Często oznaczała ona lepsze warunki finansowe

oraz awans społeczny, który według Seymoura Lipseta (1995, s. 65–72) wiąże się z naturalnym rozwojem społeczeństwa – industrializacja jest jego etapem następującym po okresie skupienia ludzi na rolnictwie. Dlatego pracę w zakładach przemysłowych można uznać za przejaw awansu społecznego względem trudnienia się uprawą ziemi. Mieszkańcom terenów miasta Katowice na taką zmianę pozwoliły kopalnie i huty, a wśród nich zwłaszcza kopalnia „Ferdynand" (później „Katowice"), która odegrała kluczową rolę w omawianych przeobrażeniach.

Przyglądając się procesom industrializacyjnym i urbanistycznym na Górnym Śląsku, można odnieść wrażenie, że rewolucja przemysłowa i ewolucja miejska nie tylko są silnie powiązane, lecz również wzajemnie się stymulowały. Zmiany w uprzemysłowieniu umożliwiły Katowicom przekształcenie się w miasto, ale należy także podkreślić, że im bardziej postępowała tam ewolucja miejska, tym bardziej rozwijał się przemysł – wszak to on stanowił najistotniejsze źródło podaży miejsc pracy w rozrastającym się mieście.

Zaprezentowana analiza pozwala na podstawie przyjętej hipotezy głównej wysnuć następującą tezę: ponieważ postęp przemysłu oddziaływał na rozwój miast, procesy industrializacyjne odegrały ważną rolę w powstaniu i rozwoju miasta Katowice. W odpowiedzi na główne pytanie badawcze można wskazać, w jaki sposób przyczyniły się do tego procesy industrializacyjne na Górnym Śląsku. Przede wszystkim dzięki uprzemysłowieniu regionu możliwa była jego dynamiczna i pełna urbanizacja. Można nawet zaryzykować twierdzenie, że miasto Katowice nie powstałoby, gdyby Górny Śląsk nie stał się obszarem silnie uprzemysłowionym. Za sprawą takich zakładów jak kopalnia „Ferdynand" w szybkim tempie wzrastała liczba ludności, która zamieszkiwała osady wchodzące dziś w skład miasta. Z czasem Katowice stały się także niezwykle istotnym punktem na mapie transportu zarówno ludzi, jak i produktów (zwłaszcza węgla kamiennego). Industrializacja regionu spowodowała, że teren dzisiejszych Katowic otrzymał bezpośrednie połączenia kolejowe lub drogowe z głównymi ośrodkami całego Śląska i Europy Środkowo-Wschodniej. Dzięki temu możliwy był wzrost nie tylko roli Katowic jako miejsca pracy i zamieszkania, ale przede wszystkim ich znaczenia politycznego na tle ościennych miejscowości.

Zasadne jest również wysnucie dodatkowej tezy na podstawie przyjętej hipotezy dodatkowej: rozwój przemysłu silnie oddziaływał na przemianę obrazu terenów poddanych industrializacji. Podobnie było w przypadku Katowic. Jak wykazano, obszar, na którym leżą, przeszedł w ciągu dziesięcioleci całkowitą metamorfozę z gęsto zalesionej wsi do uprzemysłowionego miasta stanowiącego węzeł komunikacyjny węglowo-hutniczego okręgu, w którym powstało. Analiza pozwala też udzielić odpowiedzi na dodatkowe pytanie badawcze – o to, w jaki sposób industrializacja odmieniła obraz terenów miasta Katowice. Odmienił się on diametralnie: zalesione, ubogie osady wiejskie weszły w skład zindustrializowanego miasta, którego liczba mieszkańców stale rosła ze względu na dużą podaż miejsc pracy w zakładach przemysłowych.

Cel badawczy niniejszego artykułu można uznać za osiągnięty. Wykazano bowiem, że procesy industrializacyjne na Górnym Śląsku w znacznym stopniu oddziaływały na urbanizację w regionie, czego dobrym przykładem są Katowice. Osiągnięty został również cel dodatkowy, gdyż ustalono i uwypuklono konkretne przemiany w obrazie terenów tego miasta spowodowane industrializacją.

Bibliografia

Atack, J., Margo, R.A., Rhode, P. (2022). Industrialization and urbanization in nineteenth century America. *Regional Science and Urban Economics*, *94*, article 103678, 1–52. https://doi.org/10.1016/j.regsciurbeco.2021.103678

Borówka, T. (2022). Polityczna kariera Katowic. *Ślązag.pl*. https://www.slazag.pl/polityczna-kariera-katowic-jak-przemyslowe-miasto-zostalo-stolica-polskiego-slaska-a-potem-centrum-metropolii

Bula, A., Drybula, S., Kucharzewski, A., Rabsztyn, B., Wilczok, G., Żak, A. (1973). *150 lat Kopalni Węgla Kamiennego „Katowice"*. KWK „Katowice".

Czyżewski, A. (1977). Urbanizacja wsi jako przejaw historycznego procesu rozwoju rynku. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, *39*(3), 139–152.

Frużyński, A. (2012). *Kopalnie węgla kamiennego w Polsce*. Księży Młyn – Dom Wydawniczy Michał Koliński.

Główny Urząd Statystyczny. (b.d.). *Miasto*. Pobrane 21 marca 2025 z: https://stat.gov.pl/metainformacje/slownik-pojec/pojecia-stosowane-w-statystyce-publicznej/1307,pojecie.html

Górny, P. (2025). *Oddziaływanie Kopalni Węgla Kamiennego „Katowice" na rozwój społeczny i kulturowy miasta Katowice* [niepublikowana praca magisterska]. Uniwersytet Śląski w Katowicach.

Greiner, P. (2011). Oni tworzyli potęgę przemysłową Górnego Śląska. W: Z. Nowak i J. Mańka (red.), *Rewolucja przemysłowa na Górnym Śląsku. Reden – Baildon – Godula* (s. 27–43). Wydawnictwo Naukowe Śląsk.

Jóźwik, J., Dymek, D. (2022). Kryteria identyfikacji miast na świecie. *Prace Geograficzne, 166*, 9–26. https://doi.org/10.4467/20833113PG.22.001.16131

Kaczmarek, R. (2011). Rewolucja przemysłowa czy industrializacja na pruskim Górnym Śląsku na przełomie XVIII/XIX wieku?. W: Z. Nowak i J. Mańka (red.), *Rewolucja przemysłowa na Górnym Śląsku* (s. 13–26). Wydawnictwo Naukowe Śląsk.

Kaczmarek, R. (2014). Śląsk. W: *Encyklopedia województwa śląskiego*. T. 1. https://ibrbs.pl/index.php/%C5%9Al%C4%85sk

Kaliński, J., Przygodzka, R., Zalesko, M. (2014). *Historia gospodarcza świata XIX i XX wieku*. Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.

Kania, L. (2021). Rewolucja przemysłowa na Śląsku. *WielkaHISTORIA*. https://wielkahistoria.pl/rewolucja-przemyslowa-na-slasku-niemal-milion-ludzi-stracilo-zycie-by-slask-mogl-stac-sie-gospodarcza-potega/

Kowalczyk, R.W. (2016). Górnictwo i przemysł Górnego Śląska w dobie Fridricha Antona von Heynitza i Fridricha [!] Wilhelma von Redena, współtwórców potęgi gospodarczej Prus (1777–1807). *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, *64*(4), 495–504.

Kowalski, A., Gruchlik, P. (2012). Początki górnictwa węgla kamiennego w Katowicach i problem płytkich wyrobisk górniczych. *Przegląd Górniczy*, *68*(1), 1–12.

Lipset, S.M. (1995). *Homo politicus. Społeczne podstawy polityki*, przeł. E. Kania. Wydawnictwo Naukowe PWN.

Miasto. (b.d.). W: J. Łukaszewicz (red.), *Encyklopedia PWN*. Pobrane 19 marca 2025 z: https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/miasto;3940400.html

Muzeum Historii Katowic. (b.d.). *Historia miasta*. Pobrane 20 marca 2025 z: https://www.mhk.katowice.pl/index.php/edukacja/historia-miasta

Powiatowa Stacja Sanitarno-Epidemiologiczna w Szczecinku. (2023). *Dzień Pracownika Służb BHP*. https://www.gov.pl/web/psse-szczecinek/dzien-pracownika-sluzb-bhp

Ratajczak, M., Woźniak-Jęchorek, B. (2020). Rewolucje przemysłowe i ich wpływ na rozwój ekonomii. *Studia BAS*, *3*, 25–41.

Rewolucja przemysłowa. (b.d.). W: J. Łukaszewicz (red.), *Encyklopedia PWN*. Pobrane 19 marca 2025 z: https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/rewolucja-przemyslowa;3967502.html

Rifkin, J. (2001). *Koniec pracy. Schyłek siły roboczej na świecie i początek ery postrynkowej*, przeł. E. Kania. Wydawnictwo Dolnośląskie.

Runge, A., i Runge, J. (2008). *Słownik pojęć z geografii społeczno-ekonomicznej*. Videograf.

Rutkowska-Gurak, A. (2015). System osadniczy. W: K. Kuciński (red.), *Geografia ekonomiczna* (wyd. 3, s. 347–394). Wolters Kluwer.

Rzewiczok, U. (2006). *Zarys dziejów Katowic 1299–1990*. Muzeum Historii Katowic.

Schwab, K. (2018). *Czwarta rewolucja przemysłowa*, przeł. A.D. Kamińska. Studio Emka.

Schwabe, M. (2014). Wpływ postępu technicznego na wybór miejsca zamieszkania ludności miejskiej w perspektywie historycznej. *Studia Miejskie*, *14*, 89–101. https://doi.org/10.25167/sm.2390

Skrzypek, M. (2020). Górny Śląsk w okresie industrializacji. *Mówią Wieki. Magazyn historyczny*, *9*, 81–88.

Smith, A.D. (2009). *Ethno-symbolism and nationalism: A cultural approach*. Routledge.

Sobańska-Bodnaruk, M., Lenard, S.B. (1998). *Wiek XIX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów*. Wydawnictwo Naukowe PWN.

Syska, A., Woźniakowska, A. (b.d.). *Historia przemysłu w województwie śląskim*. Pobrane 23 marca 2025 z: https://instytutkorfantego.pl/blog/historia-przemyslu-w-wojewodztwie-slaskim/

Szaraniec, L., Złoty, A. (2006). *Narodziny miasta Katowice*. Drukarnia Archidiecezjalna, Bractwo Gospodarcze Związku Górnośląskiego.

Tomaszewska, H. (b.d.). *Rewolucja przemysłowa w Anglii*. Pobrane 12 kwietnia 2025 z: http://www.tomaszewska.com.pl/rewolucja%20przemyslowa.pdf

TVN24. (2021). *Cztery rewolucje przemysłowe – od maszyny parowej do sztucznej inteligencji*. https://tvn24.pl/swiat/rewolucja-przemyslowa-co-to-jest-przyczyny-skutki-i-najwazniejsze-wynalazki-st5490213

Węglowski, M. (2018). Czwarta rewolucja przemysłowa – o co chodzi?. *Hutnik – Wiadomości Hutnicze*, *85*(12), 448–453. https://doi.org/10.15199/24.2018.12.10

Węgrzynek, K. (2020). Kopalnie węgla w województwie śląskim. W: *Encyklopedia województwa śląskiego*. T. 7. https://ibrbs.pl/index.php/Kopalnie_w%C4%99gla_w_wojew%C3%B3dztwie_%C5%9Bl%C4%85skim

Zalega, D. (b.d.). *Śląsk przed rewolucją przemysłową*. Pobrane 23 marca 2025 z: https://www.slazag.pl/dariusz-zalega-slask-przed-rewolucja-przemyslowa-czyli-modlitwa-piesni-i-do-roboty

Zamorska, K. (2020). Pięć rewolucji przemysłowych – przyczyny, przebieg i skutki (ujęcie historyczno-analityczne). *Studia BAS*, *3*, 7–23.

Żejmo, M. (2015). Istota przemian industrialnych w XIX wieku. *Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość*, *12*, 169–178.